

Aleš Dvořák

L i t e r á r n í   d ě d i c t v í   v e   s v ě t l e
l i t e r á r n í   k o m u n i k a c e

Vliv literatury na formování společenského vědomí je nepopíratelný. Zejména proto má uprostřed kulturního dědictví zvláštní význam dědictví literární, tvořící podstatnou funkční složku literárního procesu. Pro pochopení místa a funkce literárního dědictví v literárním procesu bude z metodologických důvodů výhodné a účelné, budeme-li se jím zabývat z hlediska literární komunikace.

Komunikativní pojetí literárního procesu je v úvahách o literárním dědictví velmi ilustrativní. Umožňuje nahlédnout všechny vztahy, které spojují literární dílo s ostatními složkami procesu, a navíc i jejich orientaci.

Obecně je literární komunikace proces, který v sobě zahrnuje vznik a působení literárního díla na příjemce, jinými slovy řečeno popisuje přenos umělecké informace, to jest komplexu informace faktické a estetické, od autora k příjemci. Na rozdíl od běžné, prakticky zaměřené komunikace je kód literární komunikace mnohem složitější, neboť není jen kódem jazykovým, ale komplexním kódem, využívajícím uměleckých obrazů, pomocí nichž je zobrazována realita.

Komunikační spojení mezi autorem a recipientem se realizuje pomocí textu, který vzniká na základě autorova zkušenostního komplexu. Zkušenostní komplex autora je soubor poznatků, zkušeností, vědomostí, názorů / a také je charakterizován morálními vlastnostmi autora/, jež se tak

či onak v textu projevují. Text - komunikát je na druhé straně komunikačního řetězu vnímán příjemcem, a to na základě jeho zkušenostního komplexu. Podobnost či rozdílnost zkušenostních komplexů autora a recipienta má na vnímání textu a na jeho interpretaci zásadní vliv.

Schéma literární komunikace neobsahuje však jen základní komunikační řetězec autor - text - příjemce. Zahrnuje i další vztahy, z nichž nejdůležitější je autorův vztah k realitě, který se manifestuje na textu, vztah příjemce k realitě a pro nás velice důležitý vztah autora i příjemce k literární tradici. Text, produkováný autorem, se k literární tradici afirmativně nebo kontroverzně váže a stejně tak se recipientův afirmativní či kontroverzní vztah k tradici spolupodílí na interpretaci vnímaného komunikátu.

Prostudujeme-li některý z modelů literární komunikace, například ten, který vznikl v kolektivu Antona Popoviče na půdě Vědeckovýzkumného pracoviště literární komunikace a experimentální metodiky v Nitře, všimneme si na první pohled vzájemného propojení všech součástí komunikace.¹ Nejde jen o vztah autor - text - příjemce, jak se o něm hovořilo běžně již dříve, ale v úvahu se bere i aspekt odrazově sémiologický, projevující se jako vztah textu k tradici. K tradici a k realitě mají však vztah i oba aktivní participantí komunikace, autor a příjemce.

Ze schematického zobrazení literární komunikace tedy vyplývá, že jistý vztah k literárnímu dědictví /literární tradici/ se realizuje vždy. Tento vztah si uvědomují všechny složky literárního života - tvůrci, literární věda, nakladatelé, čtenáři. Chápání literárního díla jako komuni-

kačního aktu a jako výsledku vztahu nejen k realitě, ale i k literárnímu dědictví umožňuje vidět vzájemné relace tvorby a recepce, a navíc i nejrůznější podoby a odstíny těchto relací.

Především je důležité si uvědomit, že text není vnímán jen izolovaným recipientem. Nejde samozřejmě o kvantitu; jde o různé druhy příjemců, kteří text na základě různých zkušenostních komplexů interpretují. Text tedy vstupuje do nejrůznějších kontextů /čtenářského, literárněvědného, překladatelského apod./, a to i mimoliterárních, např. lingvistického či filozofického. A právě v těchto nejrůznějších kontextech působí i nejrůznější typy vztahů k literární tradici, typy sice diferencované, ale v zásadě sumarizovatelné do dvou základních, o nichž již byla řeč, vztahu afirmativního a kontroverzního.

Vztah k tradici, k literárnímu dědictví, je z hlediska literární komunikace vztahem k množině prototextů a má vlastně charakter metakomunikace, neboť iniciuje vznik navazujících textů - metatextů. Nejde však jen o mezitextové navazování v původním smyslu slova, ať už se jedná o aluze, parodie, travestie, dramatizace či adaptace, ale za metatexty je třeba pokládat i ohlas ve všech složkách literární vědy a také, ač se to může zdát na první pohled méně jasné, ohlas ediční a všeobecně textologický. Literární metakomunikace, poměr prototextu a metatextu, zasahující celý literární proces na straně tvorby i recepce, je tedy jednou z důležitých zákonitostí literárního vývoje.

Ve světle literární komunikace se tedy vztah k lite-

rárnímu dědictví jeví jako neustálý dialog jednotlivých participantů s prvky množiny prototextů. A právě tento dialog podmiňuje to, že se z celé množiny prototextů vyděluje literární dědictví, proměnlivý a otevřený systém. Jak k tomu dochází?

Na každý literární text lze nahlížet ze dvou základních aspektů, a to z hlediska geneze /což je především doménou textologie/ a z hlediska jeho společenské realizace. Výzkum společenské realizace textu však nespočívá jen ve zkoumání recepce. Společenská realizace je pojem širší, zahrnující nejen recepční procesy, do nichž text vstupuje v podobě tisku nebo prostřednictvím jiného komunikačního media /když předtím proběhl proces adaptace, dramatizace apod./, ale i procesy, označované na rozdíl od této veřejné komunikace jako komunikační procesy neveřejné /např. cenzura, konzultace, redakce, jazyková revize, dramaturgie apod./.² Z úvah o společenském působení textu vyplývá poznatek, který je důležitý nejen pro textologii, ale jak se ukáže, má svůj význam i pro výzkum literárního dědictví. Ve studii Rekonstrukce textového procesu formuluje Pavel Vašák závažný závěr, že po veřejné komunikační fázi, tedy tehdy, kdy text vstupuje do komunikačního systému dané společnosti, se text mění procesem recepce v dílo.³

Tento závěr platí mutatis mutandis i pro sféru literárního dědictví. Fakt, že text společensky funguje, je-li s ním veden dialog, je zřejmý nejen u textů nově vznikajících /v takovém smyslu s tímto faktem počítá textologie/, ale i u textů z množiny prototextů. A právě to nás opravňuje k tvrzení, že procesem společenského fungování, komunikace,

se z prototextu stává literární dědictví. Z tohoto tvrzení důsledně vycházíme.

Protože dílo funguje za působení celého komplexu společenských podmínek, je zřejmé, že způsob komunikace i výběr prototextů z původní množiny je těmito podmínkami determinován. Tak lze vysvětlit proměnlivost a otevřenost systému literárního dědictví.⁴

Tvrdíme-li, že vztah k literárnímu dědictví se realizuje jako afirmativní nebo kontroverzní dialog, je třeba uvést, jaké jsou podoby tohoto dialogu.

Všechny vycházejí ze schématu literární komunikace. Na jedné straně stojí vztahy autorské, realizované jednak přímo, jednak skrze text. Autor může zaujímat stanoviska k literárnímu dědictví i ve své nespisovatelské činnosti, v dalších sférách své aktivity, ale nejvýznamnější dialog s literárním dědictvím vede skrze své dílo. A nemusí jít jen o myšlenky, které toto dílo obsahuje. Vztah k literárnímu dědictví je sice nejlépe patrný v oblasti mezitextového navazování a v zaměření hodnotové orientace autora, ale projevuje se i v návaznosti na obecnější estetické zákonitosti tvorby, tedy na to, čemu jevově říkáme formální výstavbové principy textu/žánr, kompozice rým apod./. Dialog s těmito výstavbovými prostředky, ať už souhlasný či polemický, nese vždy jeden z dalších významových rozměrů díla.

Na druhé straně soustavy vztahů k literárnímu dědictví stojí vztahy recepční, které můžeme rozdělit na vztahy čtenářské a literárněvědný ohlas, projevující se ve všech složkách literární vědy, to jest v teorii, historii i kri-

tice. Čtenářský ohlas je nepochybně velmi zajímavý, neboť se realizuje jednak přímo, tedy komunikací se samotnými díly z odkazu minulosti, jednak nepřímo, tedy metakomunikací skrze díla soudobá. Jednotlivé parametry, které mají vliv na recepční pochody na straně čtenáře, jsou nejen literární, ale i mimoliterární /například psychologické a sociologické povahy/. Pro tuto chvíli však oblast čtenářské recepce trochu ponecháme stranou a budeme věnovat pozornost recepci literárněvědné, která má pro analýzu společenského fungování literárního dědictví větší význam - třeba už jen proto, že literárněvědná recepce může svým působením čtenářskou recepci nezanedbatelným způsobem ovlivňovat.

Způsobů literárněvědné recepce je celá řada. Jsou to jak syntetizující historická díla, monografická pojednání /historická i teoretická/ a interpretace, tak i drobnější útvary, oscilující již mezi vědou a publicistikou - článek, úvaha apod. Všechny mají kromě dalších jeden podstatný úkol, a to aktualizovat určitou část množiny prototextů a tím je začleňovat do literárního dědictví. Vezměme si například literární dějiny, kde je proces aktualizace zvláště patrný. Literární historik musí vždy při výkladu dějin určitého období literárního vývoje dělat výběr z rozsáhlého materiálu, který představuje soubor textů vzniklých ve sledovaném období. Stačí srovnání literárních dějin z různých období, jejich přístupů a hodnotových hledisek, abychom si znovu ozřejmili proměnlivost a otevřenost aktualizovaného souboru prototextů - literárního dědictví.

Podobná aktualizace nastává i v případě monografických prací. Už to, kdo nebo co se stává v určité době objektem monografického zpracování, je samo o sobě velmi výmluvné, nehledě k otázkám interpretace. Tak se stává, že v období, kdy je toho zapotřebí, může aktualizace jistého autora nebo teoretického problému akcelarovat /v některých případech však i brzdít/ literární vývoj. Ne náhodou byli v různých obdobích národního útlaku aktualizováni Hus, Komenský nebo Havlíček, ne náhodou byla v devadesátých letech minulého století nastolena otázka pravosti RKŽ.

Největší možnosti pro aktualizaci literárního dědictví má poměrně nedávno konstituovaná disciplína - textologie. Je vymežována jako literárněvědná a lingvistická disciplína, která studuje genezi, historii a autorství textu literárního díla. Jejím cílem je rekonstrukce textového procesu, jejímž praktickým výsledkem je příprava vydání textu díla, to jest edice.⁵

Jestliže zdůrazňujeme nutnost společenské realizace textu literárního díla jako základní předpoklad jeho fungování v rámci literárního dědictví, pak musíme připomenout i nutnou, ale nikoli postačující podmínku pro tuto realizaci. Touto podmínkou je fyzická existence, čili dostupnost textu díla, k níž právě vede ta část textologie, která se zabývá přípravou textu k vydání. Podíl ediční činnosti na aktualizaci literárního dědictví je tedy evidentní. Ediční činnost však neprobíhá izolovaně, ale ve spolupráci s ostatními složkami literární vědy, které se na aktualizaci podílejí především teoreticky, připravují ji a obhajují. Ediční péče o text je však oním zrcadlem, které celkový výsledek

aktualizace odráží a které nakonec reprezentuje stav celé literární vědy ve vztahu k literárnímu dědictví. Z toho vyplývá další důležitý poznatek, podstatný pro výzkum fungování literárního dědictví. Textologie, resp. její praktická část - ediční péče o text, spoluvytváří obraz fungování literárního dědictví v konkrétních historických podmínkách.

Jedním z důležitých úkolů textologie je rekonstrukce historického textového procesu. Historickým textovým procesem jsou míněny všechny fáze, které proběhly od vzniku textu díla. Při rekonstrukci vychází textolog z vědomí existence množiny textových pramenů a z vědomí hierarchického uspořádání této množiny.⁶

Povšimněme si nyní analogie množiny textových pramenů a množiny prototextů i hierarchického uspořádání obou těchto množin.⁷ Z této analogie vyplývá, že stejně jako existuje proces vzniku díla, existuje i obdobný proces jeho fungování a začleňování do literárního dědictví. S vědomím toho, že žádné srovnání není úplně přesné, můžeme porovnávat například pohnutky vedoucí ke vzniku díla i k jeho opětovné aktualizaci, můžeme vidět/souvislost mezi textovými prameny a jejich hierarchizací a různými variantami aktualizovaných textů /opis, samizdat, kritická edice/, paralelu lze konečně vést i v případech nejistého autorství a důsledků, které z této nejistoty mohou vyplynout. Obdobné faktory, které ovlivňují vznik textu, ovlivňují tedy i proces jeho společenského fungování. I tento proces je třeba rekonstruovat, aby bylo možno posoudit jeho průběh

a význam v konkrétním historickém období, a to při uvážení všech společenských, estetických i literárních faktorů, které jej determinují.

Můžeme nyní naše poznatky shrnout:

Z principů literární komunikace vyplývají pro výzkum vztahu k literárnímu dědictví v konkrétním historickém období tyto základní předpoklady:

1. Vztah k literárnímu dědictví se navenek jeví jako neustálý dialog jednotlivých účastníků literární komunikace s prvky množiny prototextů. Tento dialog s konkrétními prototexty zakládá jejich možné fungování v otevřeném a proměnlivém systému literárního dědictví. Proces společenského fungování prototextu je pro funkci literárního dědictví podstatný.
2. Podmínkou společenského fungování textu jako součásti literárního dědictví je jeho dostupnost. Při zajištění této dostupnosti hraje významnou úlohu ediční péče o text, praktická složka textologie. Úroveň ediční péče o text je odrazem aktualizace konkrétního textu a ve svém výsledku reprezentuje stav celé literární vědy ve vztahu k literárnímu dědictví.
3. Nepochybně existuje jistá analogie mezi historickým textovým procesem vzniku díla a procesem fungování díla již vzniklého a jeho začleňování do literárního dědictví. Rekonstrukce tohoto procesu umožní posoudit jeho průběh a význam v konkrétním historickém období. Rekonstrukce vztahu k literárnímu dědictví není však již součástí textologie, nýbrž literární historie.

Je zřejmé, že ediční péče o text a její úroveň je jedním z nejdůležitějších ukazatelů vztahu k literárnímu dědictví v určitém konkrétním období. Tuto skutečnost jsme se pokusili teoreticky doložit.

P o z n á m k y

- 1 Popovič, Anton: Komunikačné projekty literárnej vedy. Pedagogická fak., Nitra 1983, s. 25 a násl.
- 2 Blíže o tom viz Vašák, Pavel: Rekonstrukce textového procesu. ČL36, 1988, č. 3, s. 244 - 256.
- 3 viz pozn. 2, s. 245.
- 4 Rozšiřujeme zde tvrzení P. Vašáka, že „každé dílo vzniká za působení komplexu společenských podmínek“ /viz Autor, text a společnost. Academia, Praha 1986, s. 26/ v tom smyslu, že za specifických podmínek dílo nejen vzniká, ale i funguje. Řídící systém, který se zde formou oněch podmínek projevuje, působí v celém literárním procesu.
- 5 Slovník literární teorie. ČS, Praha 1984, s. 384 - 385.
- 6 viz pozn. 2, s. 244.
- 7 Připomínáme však, že hierarchie v množině prototextů je proměnlivá.